

УДК 343.22

А. В. Ландіна,

канд. юрид. наук, старший науковий співробітник відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

СПЕЦІАЛЬНИЙ СУБ'ЄКТ ЗЛОЧИНУ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Статтю присвячено проблемі законодавчого визначення поняття спеціального суб'єкта злочину у вітчизняному та зарубіжному кримінальному законодавстві. Було встановлено, що жоден із проаналізованих зарубіжних кримінальних кодексів не містить визначення даного поняття. Визначення поняття спеціального суб'єкта злочину, що містить КК України, у чинній його редакції не має практичного значення, оскільки відсутній конкретний перелік усіх можливих додаткових ознак чи критеріїв, які визначають суб'єкт злочину як спеціальний. Це приводить до висновку щодо необхідності розробки нового нормативного визначення поняття спеціального суб'єкта злочину, яке має містити максимально чітко вказані додаткові ознаки чи критерії, що визначатимуть суб'єкт злочину як спеціальний. Виникає потреба у проведенні подальших досліджень у сфері розробки понятійного апарату чинного КК України, зокрема того, що стосується суб'єкта злочину.

Ключові слова: спеціальний суб'єкт злочину, законодавча регламентація, кримінально-правова норма, зарубіжне кримінальне законодавство.

Постановка проблеми. Суб'єкт злочину – це елемент складу злочину, без якого не лише не може наставати кримінальна відповідальність, але немає і події злочину. Спеціальний суб'єкт злочину – це особа, яка вчинює злочин, і характеризується певними якостями (вміннями, навичками, фізичними чи психологічно-психічними), що вирізняють її із сукупності загальних суб'єктів злочину. Суб'єкт визнається спеціальним з тієї причини, що певний злочин, передбачений відповідною нормою кримінального законодавства, може бути вчинений лише таким спеціальним суб'єктом.

Незважаючи на те, що термін «спеціальний суб'єкт злочину» закріплений у вітчизняному кримінальному законодавстві і його визначення є досить усталеним у теорії вітчизняного кримінального права, залишається ряд дискусійних питань, пов'язаних із цією категорією. Зокрема, можуть виникати певні питання із визначенням ознак спеціального суб'єкта конкретного злочину, змісту таких ознак тощо. Одним із таких питань є відсутність конкретного дослідження, присвяченого порівнянню визначення поняття та ознак спеціального суб'єкта злочину і способів їх закріплення у кримінальному законодавстві зарубіжних країн. Актуальність такого дослідження підтверджується не лише необхідністю вдосконалення законодавства у частині кримінальної відповідальності спеціальних суб'єктів, але і курсом України на євроінтеграцію і на глобалізацію законодавства, у тому числі й кримінального.

Стан дослідження. Проблеми, пов'язані із спеціальним суб'єктом злочину, є предметом дослідження досить великої кількості авторів. Так, зокрема, ці питання неодноразово вивчалися у контексті дослідження загальних проблемних питань, пов'язаних із суб'єктом злочину у кримінальному праві, такими вченими, як П. П. Андрушко, М. І. Бажанов, А. М. Бойко, О. О. Дудоров, О. М. Костенко, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, М. І. Хавронюк, С. Д. Шапченко та ін. Окремі дослідження проблем визначення поняття, ознак, значення та притягнення до кримінальної відповідальності спеціального суб'єкта злочину проводилися Д. В. Бараненком, В. О. Глушковим, М. І. Мельником, В. О. Навроцьким, А. С. Осадчою, В. І. Терентьевим, В. В. Устименком. Зокрема, у 2003 р. було здійснено дисертаційне дослідження В. І. Терентьевим на тему «Відповідальність спеціального суб'єкта злочину за кримінальним правом України»¹. Також окреме дослідження проблем відповідальності спеціального суб'єкта злочину у 2009 р. було проведено Д. В. Бараненком, а саме «Спеціальний суб'єкт злочину: кримінально-

¹ Терентьев В. И. Ответственность специального субъекта преступления по уголовному праву Украины: дис. ... канд. юрид. наук. Одесса, 2003. 195 с.

правовий аналіз»². Одним із останніх досліджень у сфері вивчення питань виникнення, розвитку та визначення сутності даного поняття є робота А. С. Осадчої «Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації» 2015 року (це дослідження має дещо обмежений характер, оскільки проблема спеціального суб'єкта кримінального права зведена лише до вивчення службової особи, яка вчинює певний злочин)³. Але жодним із вчених не проводилося порівняльне дослідження поняття спеціального суб'єкта злочину за кримінальним законодавством України та інших зарубіжних країн.

Але, навіть ураховуючи чисельність праць, у яких меншою чи більшою мірою вивчалися питання спеціального суб'єкта злочину, як уже зазначалося вище, деякі проблеми потребують більш глибокого дослідження. Виходячи з цього, метою даного дослідження є співставлення положень вітчизняного та зарубіжного кримінального законодавства щодо визначення поняття спеціального суб'єкта злочину за умови його наявності у зарубіжному кримінальному законодавстві.

Виклад основного матеріалу. У КК України спеціальний суб'єкт злочину визначається як фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа (ч. 2 ст. 18 КК України). На перший погляд, у визначенні досить повно викладені всі ознаки, які можуть бути наявними у спеціального суб'єкта. Але в жодній нормі кримінального законодавства не визначено, які критерії можуть визначати особу як спеціального суб'єкта, яким способом має бути визначено у відповідній нормі КК України, що передбачає відповідальність за вчинений злочин, ознаки спеціального суб'єкта злочину. Тому і саме визначення спеціального суб'єкта злочину вимагає більш чіткого формулювання.

² Бараненко Д. В. Спеціальний суб'єкт злочину: кримінально-правовий аналіз: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 220 с.

³ Осадча А. С. Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.

Переважна більшість вчених у галузі кримінального права притримуються думки, що спеціальний суб'єкт злочину – це особа, яка, окрім обов'язкових ознак суб'єкта, визначених у ч. 1 ст. 18 КК України (осудність, фізичність і настання певного віку), характеризуються ще й додатковими (особливими) ознаками, що обмежують можливість притягнення інших осіб, які не мають таких особливих ознак, до кримінальної відповідальності за вчинення певного злочину⁴. У теорії кримінального права зазначається, що спеціальним суб'єктом злочину визнається фізична осудна особа, винна у вчиненні кримінально караного діяння, склад якого в обов'язковому порядку передбачає наявність тих чи інших ознак, що характеризують його виконавця⁵. Тобто, це такий суб'єкт, що характеризується додатковими, особливими, лише йому притаманними властивостями⁶, які визначають його кримінальну відповідальність. Також наголошується на тому, що спеціальним суб'єктом злочину має визнаватись особа, якій властиві, поряд із загальними ознаками суб'єкта, додаткові ознаки, передбачені нормою Особливої частини КК і які є обов'язковими для того, щоб бути притягнутим до кримінальної відповідальності за конкретний склад злочину⁷. Існують і інші визначення поняття спеціального суб'єкта злочину⁸.

Ураховуючи зазначене вище, вважаємо закріплене у ч. 2 ст. 18 КК України визначення поняття спеціального суб'єкта злочину таким, що потребує уточнення, оскільки в такому вигляді воно не повною мірою розкриває сутність цього поняття. У чинній редакції воно не має практичного значення, оскільки не містить конкретного переліку усіх можливих додаткових ознак, які визначатимуть суб'єкт злочину як спеціальний. Визначення поняття спе-

⁴ Семернёва Н. К. Квалификация преступлений (части Общая и Особенная): науч.-практ. пособие. Москва; Екатеринбург: Урал. гос. юрид. акад., 2011. С. 202.

⁵ Бараненко Д. В. Спеціальний суб'єкт злочину за новим кримінальним законодавством України. *Зміцнення правопорядку та боротьба із злочинністю. Правова держава*. 2002. № 5. С. 81–88.

⁶ Устименко В. В. Спеціальний суб'єкт преступления. Харьков: Вища школа, 1989. С. 7–8.

⁷ Терентьев В. И. Ответственность специального субъекта преступления по уголовному праву Украины: дис. ... канд. юрид. наук. Одесса, 2003. С. 111–112.

⁸ Осадча А. Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. С. 15.

ціального суб'єкта злочину не є метою даного дослідження, тому у цій статті не пропонуємо власне визначення даного поняття (ця проблема стане предметом подальших наукових розробок).

Що стосується регламентації поняття спеціального суб'єкта злочину на законодавчому рівні у кримінальному законодавстві інших країн, то тут маємо зазначити таке. У всіх зарубіжних кримінальних кодексах, які були нами проаналізовані (близько 70 кримінальних кодексів країн Європи, Близького й Далекого Сходу, Австралії, окремих штатів США, Латинської Америки та Африки), відсутня норма, яка б закріплювала визначення поняття спеціального суб'єкта злочину. Заради справедливості потрібно зазначити, що у багатьох із них відсутнє і поняття суб'єкта злочину – висвітлюються лише окремі його ознаки (як правило, визначається вік кримінальної відповідальності).

Так, поняття загального суб'єкта злочину містять кримінальні кодекси Республіки Молдова (ст. 21), Угорщини (статті 12–14), Монголії (статті 20–24), Естонської Республіки (ст. 10) Латвійської Республіки (ст. 12), Литовської Республіки (ст. 2, ст. 13), Республіки Вірменія (ст. 23), Республіки Білорусь (ст. 4), Республіки Болгарія (ст. 31), Республіки Польща (ст. 10), Республіка Сан-Марино (ст. 10), штату Техас (п. 2 ст. 1.07) та деякі інші.

Натомість кримінальні кодекси деяких зарубіжних країн містять у Загальних частинах окремі норми, які визначають поняття службової особи (посадової, уповноваженої особи). Такі норми містить кримінальне законодавство Австрії (§ 74), Аргентини (ст. 77), Іспанії (ст. 25), Федеративної Республіки Німеччини (§ 11), Японії (ст. 7). Також поняття службової (посадової) особи містять кодекси, у яких закріплене і поняття загального суб'єкта злочину (Литовської Республіки, Республіки Сан-Марино, Республіки Білорусь та ін.).

Окремими нормами у кримінальних кодексах деяких зарубіжних країн визначається також вік, з якого може наставати кримінальна відповідальність – прямо чи опосередковано через визначення неповнолітнього (малолітнього,

дитини), які можуть чи не можуть нести кримінальну відповідальність. Так, зокрема, норми щодо віку, з якого особа може притягуватися до кримінальної відповідальності, містять кримінальні кодекси Австрії (§ 74), Республіки Сан-Марино (ст. 10), Естонської Республіки (ст. 10), кримінальне законодавство країн пострадянського простору та деяких інших країн (Туреччини, Таїланду, Франції, Швейцарії, Швеції).

Кримінальне законодавство низки країн взагалі не містить положень щодо загального суб'єкту злочину (окрім, можливо, віку, з якого особа може чи до якого особа не може притягуватися до кримінальної відповідальності), не кажучи вже про спеціальний суб'єкт чи його окремі види. До таких країн можна віднести Норвегію, Данію, Бельгію та деякі інші.

Але така ситуація із зарубіжним кримінальним законодавством абсолютно не означає, що відповідальність за вчинення злочину спеціальним суб'єктом злочину у їх нормах не передбачена. По-перше, диспозиція норм описана досить детально і у переважній більшості випадків обов'язкова наявність додаткових ознак суб'єкта злочину витікає із її змісту. Якщо ж у змісті відсутні будь-які вказівки на ознаки суб'єкта злочину, то вони містяться у назвах статей чи розділів. Тобто, відсутність окремої норми, яка б визначала поняття спеціального суб'єкта злочину та визначала його додаткові ознаки не є недоліком зарубіжного кримінального законодавства – швидше за все це свідчить про досконалість структури та/або диспозицій норм кримінального законодавства зарубіжних країн, що значно полегшує притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення злочинів осіб, які наділені спеціальними повноваженнями чи особливими ознаками порівняно із загальним суб'єктом злочину. А це, у свою чергу, робить таке кримінальне законодавство більш ефективним.

Стосовно вітчизняного кримінального закону, то можливість притягнення до кримінальної відповідальності за певні злочини лише фізичної особи, наділеної окрім обов'язкових ще й додатковими ознаками, як правило, чі-

тко визначено у диспозиції відповідної норми або логічно витікає із її змісту. Аналіз норм Загальної та Особливої частин України дав змогу зробити висновок щодо того, скільки злочинів можуть бути вчинені лише спеціальним суб'єктом. Так, наприклад, близько 50 % норм Загальної частини КК України встановлюють особливі положення щодо притягнення до кримінальної відповідальності, призначення покарання, звільнення від покарання та його відбування, застосування інших кримінально-правових заходів щодо спеціальних суб'єктів, тобто осіб, які мають певні додаткові ознаки, які впливають на вид та розмір покарання, порядок його відбування, можливість застосування інших інститутів та норм КК України.

Що стосується Особливої частини КК України, то близько 80 % статей або містять указівку на те, що суб'єктом відповідного злочину може бути лише особа, наділена певними особливими якостями, окрім основних (наприклад, посада, стать, наявність певного обов'язку, вік, рід занять тощо), або чітко впливає із змісту відповідних диспозицій. Так, наприклад, щодо злочинів проти правосуддя не вказується, що ввести суддю в оману може лише спеціальний суб'єкт, але із місту диспозиції ст. 384 КК стає зрозумілим, що ним може бути лише особа, яка зобов'язана давати свідчення у суді як свідок. Так само, якщо особа карається за злочини, пов'язані із порушенням правил поведження із різними видами транспорту, то вона повинна мати відповідні навички в управлінні даним видом транспорту, а також документи, що це засвідчують (наприклад, ст. 276 «Порушення правил безпеки руху або експлуатації залізничного, водного чи повітряного транспорту», ст. 282 «Порушення правил використання повітряного простору» КК, тощо).

Якщо ми маємо такі чіткі вказівки на те, що більше ніж за 300 злочинів (основних та/або кваліфікованих), передбачених КК України, можуть нести відповідальність лише спеціальні суб'єкти і це чітко зазначено чи є безсумнівним з огляду на зміст диспозиції, а також на наявність окремих норм у Загальній частині КК, що регламентують порядок кримінальної відповідальності

спеціальних суб'єктів злочинів (рецидивісти, неповнолітні, обмежено осудні особи, вагітні жінки, військовослужбовці, співучасники тощо), це викликає низку запитань. У першу чергу, виникає проблема недосконалості визначення поняття спеціального суб'єкта злочину, закріпленого у ч. 2 ст. 18 КК України. Але, на відміну від обов'язкових ознак суб'єкта злочину, які можуть і мають бути чітко визначені та закріплені в окремій нормі кримінального законодавства, додаткові ознаки не можуть бути чітко визначені і їх перелік не може бути вичерпним, оскільки передбачити і законодавчо закріпити всі можливі види таких ознак практично неможливо. Тому у кожному конкретному випадку всі ознаки суб'єкта злочину встановлюються під час досудового розслідування справи і вже потім, з урахуванням усіх інших обставин злочину, здійснюється кваліфікація злочину і встановлюється, чи є суб'єкт спеціальним. А тому поняття спеціального суб'єкта злочину у чинній редакції не має практичного значення, оскільки не містить чітко визначених додаткових ознак чи критеріїв, які визначатимуть суб'єкт злочину як спеціальний.

Щодо відсутності відповідних норм у зарубіжних кримінальних кодексах, то важко сказати, є це недоліком зарубіжного кримінального законодавства чи ні, оскільки така позиція законодавця країн, які мають досить розвинуте та ефективне кримінальне законодавство, а тому не потребує нормативного визначення поняття спеціального суб'єкта злочину.

Висновки. Проведене у даній статті дослідження дало змогу зробити ряд висновків щодо законодавчого закріплення поняття спеціального суб'єкта злочину у кримінальному законодавстві України. По-перше, визначення спеціального суб'єкта злочину, що сформульоване у ч. 2 ст. 18 КК України, у чинній його редакції не має практичного значення, оскільки не містить конкретного переліку усіх можливих додаткових ознак чи критеріїв, які визначатимуть суб'єкт злочину як спеціальний. По-друге, кримінальне законодавство зарубіжних країн, яке було проаналізоване в цьому дослідженні, не містить визначення поняття спеціального суб'єкта злочину; кримінальні кодекси лише де-

яких зарубіжних країн закріплюють поняття окремих видів спеціальних суб'єктів, аналогічно до частин 3 та 4 ст. 18 КК України. По-третє, понад 50 % норм Загальної частини та близько 80 % норм Особливої частини КК України визначають порядок кримінальної відповідальності та застосування інших кримінально-правових інститутів щодо спеціальних суб'єктів злочинів.

Наведене приводить нас до висновку щодо необхідності розробки нового нормативного визначення поняття спеціального суб'єкта злочину, яке має містити максимально чітко вказані додаткові ознаки чи критерії, які визначатимуть суб'єкт злочину як спеціальний. Це вимагає проведення подальших досліджень у сфері розробки понятійного апарату чинного КК України, зокрема того, що стосується суб'єкта злочину.

Список використаних джерел

1. Бараненко Д. В. Спеціальний суб'єкт злочину за новим кримінальним законодавством України. *Зміцнення правопорядку та боротьба із злочинністю. Правова держава*. 2002. № 5. С. 81–88.
2. Бараненко Д. В. Спеціальний суб'єкт злочину: кримінально-правовий аналіз: дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2009. 220 с.
3. Осадча А. С. Спеціальний суб'єкт злочину: генезис, функції, проблеми кваліфікації: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2015. 20 с.
4. Семернёва Н. К. Квалификация преступлений (части Общая и Особенная): науч.-практ. пособие. Москва; Екатеринбург: Урал. гос. юрид. акад., 2011. 296 с.
5. Терентьев В. И. Ответственность специального субъекта преступления по уголовному праву Украины: дис. ... канд. юрид. наук. Одесса, 2003. 195 с.
6. Устименко В. В. Специальный субъект преступления. Харьков: «Вища школа», 1989. 104 с.

Ландина А. В. Специальный субъект преступления: сравнительно-правовой аспект

Статья посвящена проблеме законодательного определения понятия специального субъекта преступления в отечественном и зарубежном уголовном законодательстве. Было установлено, что ни один из проанализированных зарубежных уголовных кодексов не содержит определения данного понятия. Определение понятия специального субъекта преступления, которое содержится в УК Украины, в действующей его редакции не имеет

практического значения, поскольку не содержит конкретного перечня всех возможных признаков или критериев, которые определяют субъект преступления как специальный. Указанное приводит к выводу относительно необходимости разработки нового нормативного определения понятия специального субъекта преступления, которое должно содержать максимально четко дополнительные признаки или критерии, которые будут определять субъект преступления как специальный. Это требует проведения дальнейших исследований в сфере разработки понятийного аппарата действующего УК Украины, в частности того, который касается субъекта преступления.

Ключевые слова: *специальный субъект преступления, законодательная регламентация, уголовно-правовая норма, зарубежное уголовное законодательство.*

Landina A. V. Special Criminal Offender: Comparative-Legal Aspect

The article is devoted to the problem of legislative definition of the concept of a special criminal offender in domestic and foreign criminal law. It was found that none of the analyzed foreign criminal codes does not contain a definition of this notion. The definition of the notion of a special criminal offender envisaged in the Criminal Code of Ukraine in its current version is not practical, since it does not contain a specific list of all possible additional features or criteria that define a criminal offender as a special. This leads to the conclusion about the need to develop a new normative definition of the concept of a special criminal offender, which should contain as clearly as possible additional signs or criteria that will define the criminal offender as special. This requires further research in development of the conceptual apparatus of the current Criminal Code of Ukraine, in particular, that relates to the criminal offender.

Key words: *special criminal offender, legislative regulation, criminal law norm, foreign criminal legislation.*